

Archeologisch bureauonderzoek

**Actualisatie WG-Oost
Stadsdeel West**
BO 12-101 Amsterdam 2012

Inhoud

Samenvatting	4
Inleiding	5
1 Administratieve gegevens plangebied	6
1.1 Administratieve gegevens	6
2 Wet- en regelgeving	7
2.1 Algemeen	7
2.2 Rijk	7
2.3 Provincie Noord-Holland	7
2.4 Gemeente Amsterdam	8
2.5 Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie	8
3 Historisch-topografische en archeologische inventarisatie	9
3.1 Geomorfologie en bodem	9
3.2 Historie algemeen	9
3.3 Historisch-topografische inventarisatie van het plangebied	10
3.3.1 Ontginningen en de Stadspolder	10
3.3.2 Warmoezerijen en nijverheid	11
3.3.3 Het Pesthuis	12
3.3.4 Verstedelijking en het Wilhelmina Gasthuis	12
3.4 Archeologische inventarisatie van het plangebied	16
3.4.1 Archeologische Monumentenkaart en Cultuurhistorische Waardenkaart	16
3.4.2 Vindplaatsen in de omgeving van het plangebied	16
3.4.3 Bodemopbouw	18
3.5 Conclusie: verwachtingsmodel	18
4 Archeologische verwachtingskaart	19
5 Archeologische beleidskaart	21
Conclusie	23
Bronnen	24
Appendix: Beleidsvarianten, stroomschema	25

Samenvatting

Bureau Monumenten & Archeologie (BMA) heeft in opdracht van stadsdeel West een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd ten behoeve van de actualisatie van bestemmingsplan WG-Oost. Dit is bedoeld om een beeld te krijgen van de ondergrondse cultuurhistorische waarden die in deze plangebieden aanwezig kunnen zijn. Een dergelijk bureauonderzoek past binnen de verplichting van gemeenten om conform de Monumentenwet beleid te ontwikkelen ten aanzien van het behoud cq documentatie van die overblijfselen bij bouwontwikkeling.

Het bureauonderzoek gaat uit van een beknopt overzicht van de historisch-topografische ontwikkeling van het gebied waarin het plangebied ligt. Het historisch overzicht wordt aangevuld met archeologische informatie afkomstig van vindplaatsen in de omgeving van het plangebied. De historische en archeologische informatie over de ruimtelijke topografische ontwikkelingen is omgezet naar een beeld van archeologische verwachtingen.

Op de archeologische verwachtingskaart (p. 19-20) staan drie zones aangegeven, één met een hoge en twee met een lage verwachting. Aan de hand hiervan is een archeologische beleidskaart opgesteld, waarin de beleidsregels en maatregelen voor de vereiste archeologische monumentenzorg zijn vastgelegd.

De beleidskaart (p. 21-22) telt Twee zones. Voor beide is gespecificeerd of en in welke mate eventueel archeologisch veldonderzoek nodig is in de bouwplanontwikkeling.

Voor het gehele plangebied geldt de wettelijke meldingsplicht. Dit houdt in dat ook in geval geen archeologisch vervolgonderzoek is vereist en bij toekomstige werkzaamheden toch bodemvondsten ouder dan vijftig jaar worden aangetroffen dit aan Bureau Monumenten en Archeologie gemeld wordt zodat in overleg met de uitvoerder en/of opdrachtgever maatregelen getroffen kunnen worden tot documentatie en berging van de vondsten.

Inleiding

In opdracht van stadsdeel West heeft BMA een archeologisch bureauonderzoek uitgevoerd voor de actualisatie van bestemmingsplangebied WG-Oost.

Het bureauonderzoek geeft een overzicht van bekende of verwachte archeologische waarden binnen het plangebied. Hierbij is gebruik gemaakt van historisch kaartmateriaal, relevante publicaties en archiefbronnen in samenhang met archeologische informatie over al bekende vindplaatsen in de omgeving van het plangebied. Deze informatie is samengevat in een archeologisch verwachtingsmodel op basis waarvan de beleidsregels voor erfgoedzorg worden vastgelegd ten behoeve van het bestemmingsplan.

In het bureauonderzoek komen het nationale, provinciale en gemeentelijke archeologiebeleid (hoofdstuk 2), de historische en archeologische achtergronden (hoofdstuk 3) en de archeologische verwachting van het plangebied (hoofdstuk 4) aan de orde, gekoppeld aan een beleidskaart (hoofdstuk 5) die inzichtelijk maakt of en in welke mate archeologische maatregelen binnen (toekomstige) planontwikkeling vereist zijn.

1 Administratieve gegevens plangebied

Het geactualiseerde plangebied WG-Oost wordt begrensd door de Jacob van Lennepkade in het noorden, de Eerste Constantijn Huygensstraat in het oosten, de Tweede Helmersstraat in het zuiden en de Tweede Constantijn Huygensstraat in het westen.

1.1 Administratieve gegevens

Opdrachtgever Stadsdeel West
Contactpersoon dhr. M. Zwaagman
Adres Postbus 57239
Postcode / plaats 1040 BC Amsterdam

Plangebied

Provincie	Noord-Holland	Gemeente	Amsterdam
Plaats	Amsterdam	Kaartblad	25 D/G
ARCHIS meldingsnr.		ARCHIS afmeldingsnr.	
X-coördinaat NO	120.000	Y-coördinaat NO	486.532
X-coördinaat NW	119.861	Y-coördinaat NW	486.543
X-coördinaat ZO	120.078	Y-coördinaat ZO	486.344
X-coördinaat ZW	119.971	Y-coördinaat ZW	486.296

Locatie

1 Ligging van het plangebied WG-Oost

2 Wet- en regelgeving

2.1 Algemeen

Het archeologische erfgoed bestaat uit voorwerpen en structuren die in de bodem bewaard zijn. Deze materiële overblijfselen vormen een onderdeel van onze leefomgeving. Het beleid voor het archeologisch erfgoed heeft dan ook veel raakvlak met dat van de ruimtelijke ordening. Voor optimale integratie van de archeologie in de ruimtelijke ordening heeft het rijk o.a. de Monumentenwet 1988 en de Wet ruimtelijke ordening aangepast.

2.2 Rijk

Om het bewustzijn van het Europese erfgoed te vergroten hebben de Europese ministers van Cultuur in 1992 het Verdrag van Valletta opgesteld (ook bekend als het Verdrag van Malta). Een van de voorwaarden om dit te bereiken is dat het Europese archeologische erfgoed voor toekomstige generaties beschikbaar blijft.

In Nederland wordt aan dit uitgangspunt invulling gegeven door behoud van archeologisch erfgoed in de bodem (*in situ*) tijdens de planontwikkeling mee te wegen. Als behoud in de bodem (bijvoorbeeld door middel van technische maatregelen of planaanpassing) geen optie is, dan worden archeologische resten opgegraven (behoud *ex situ*). De initiatiefnemer van een ruimtelijk plan, dat bodemverstoring tot gevolg heeft, is verantwoordelijk voor de planologische en de financiële inpassing van het archeologisch onderzoek.

In de Monumentenwet is een bepaling opgenomen dat in elk bestemmingsplan rekening moet worden gehouden met de in de grond aanwezige, dan wel te verwachten archeologische waarden.¹ Ook bevat de Monumentenwet een verplichting om toevalsvondsten te melden (de zgn. meldingsplicht).²

2.3 Provincie Noord-Holland

Als toetsingskader voor bestemmingsplannen en omgevingsvergunningen gebruikt de provincie Noord-Holland de structuurvisie, de leidraad Landschap en Cultuurhistorie en de Cultuurhistorische Waardenkaart (CHW).³ Op grond van de Wro dienen gemeenten bij de vaststelling van bestemmingsplannen, projectbesluiten en beheersverordeningen de Provinciale Ruimtelijke Verordening Structuurvisie in acht te nemen. Op de CHW zijn o.a. archeologisch verwachtingsvolle gebieden opgenomen. De waardestellingen van de CHW zijn bedoeld als algemene indicaties die per specifiek plangebied nadere invulling en precisering nodig hebben. Naast de CHW beheert de provincie de Archeologische Monumentenkaart (AMK) van het rijk. Op de AMK staan de beschermde archeologische monumenten, de terreinen van zeer hoge en hoge archeologische waarde en de gebieden met een archeologische betekenis.

¹ Artikel 38a lid 1 van de gewijzigde Monumentenwet schrijft hierover dat *De gemeenteraad bij vaststelling van een bestemmingsplan als bedoeld in artikel 3.1 van de nieuwe Wet ruimtelijke ordening en bij de bestemming van de in het plan begrepen grond, rekening houdt met de in de grond aanwezige dan wel te verwachten monumenten.* Met 'monument' wordt hier een (onbeschermde) archeologisch monument bedoeld, ofwel *alle terreinen welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde* (art. 1 Monumentenwet)

² Artikel 53 van de gewijzigde monumentenwet 1988

³ Provincie Noord-Holland, 2010

2.4 Gemeente Amsterdam

De gemeente Amsterdam vindt het belangrijk dat archeologie vroegtijdig in ruimtelijke ordeningsprocessen wordt geïntegreerd.⁴ Hiermee worden twee doelen gediend. Ten eerste een efficiënte voortgang en kostenbeheersing van bouwprocessen. En ten tweede een kwalitatief goed en stadsbreed uniform beheer van het archeologische erfgoed.

Op basis van de resultaten uit het archeologisch bureauonderzoek wordt bepaald of in het bestemmingsplan regels met betrekking tot archeologie moeten worden opgenomen. De Monumentenwet biedt een tweetal mogelijkheden (artikelen 39-40) die BMA heeft uitgewerkt in de modelregels archeologie.

De bescherming van (verwachte) archeologische waarden in een bestemmingsplan wordt geregeld met een omgevingsvergunning als bedoeld in artikel 2.1 lid 1 van de Wet algemene bepalingen omgevingsrecht. Aan een omgevingsvergunning zijn bouwregels verbonden: die bepalen dat in het belang van de archeologische monumentenzorg de aanvrager van een omgevingsvergunning een archeologisch rapport met selectiebesluit dient te overleggen. Daarnaast kan in het bestemmingsplan worden opgenomen dat een omgevingsvergunning moet worden aangevraagd voor het uitvoeren van aanlegwerkzaamheden.

Aan een omgevingsvergunning kunnen voorschriften worden verbonden. Dit houdt in dat aan de vergunning de verplichting wordt gekoppeld om technische maatregelen tot behoud te treffen, om de archeologische resten op te graven of om de werkzaamheden te laten begeleiden door een archeoloog.

De bouwregels en de omgevingsvergunning voor aanlegwerkzaamheden bevatten daarnaast uitzonderingen die duidelijk maken in welke gevallen archeologisch onderzoek niet nodig is. In Amsterdam gelden elf beleidsvarianten, zoals de uitzondering van archeologisch onderzoek bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² of ondieper dan de 19de of 20ste eeuwse ophogingen (Appendix: beleidsvarianten). In de praktijk komen per plangebied meestal twee tot zes varianten voor.

2.5 Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie

Voor de uitvoering van archeologisch onderzoek is door het ministerie van OCW de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) opgesteld. De KNA gaat uit van een gefaseerde aanpak. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen een Bureauonderzoek, een Inventariserend Veldonderzoek, een Archeologische Opgraving (AO) en een Archeologische Begeleiding (Appendix: stroomschema).

Het inventariserend veldonderzoek is bedoeld om de resultaten van het bureauonderzoek te toetsen. Het geeft inzicht in de aanwezigheid en toestand van de archeologische overblijfselen in de bodem. Een opgraving wordt uitgevoerd wanneer er sprake is van een vindplaats met waardevolle archeologische resten. Een archeologische begeleiding houdt in dat de bouwingreep onder begeleiding van een archeoloog wordt uitgevoerd. Elke onderzoeksfase wordt afgesloten met een selectiebesluit. Hierin wordt vastgesteld welke delen van een plangebied in aanmerking komen voor verder archeologisch onderzoek of voor bescherming en welke delen van het plangebied worden vrijgegeven.

Voor archeologisch veldonderzoek is een Programma van Eisen (PvE) vereist. Hierin zijn de kwalitatieve randvoorwaarden en onderzoeksvragen voor het werk vastgelegd. Het vormt de basis voor verdere planning en kostenraming. Het laten opstellen ervan behoort tot de verantwoordelijkheid van de initiatiefnemer van het bouwplan.

⁴ BMA, 2005

3 Historisch-topografische en archeologische inventarisatie

3.1 Geomorfologie en bodem

Het huidige natuurlijke landschap in en om Amsterdam is in grote mate bepaald door de landschapsvorming in het Holoceen. Dat is de geologische periode na de laatste IJstijd (vanaf ca. 10.000 v. Chr.). Er heerste toen een gematigd klimaat waarin in enkele duizenden jaren grote pakketten veen groeiden in de kuststreek. Dit Hollandveen bevindt zich in de huidige ondergrond tussen gemiddeld 5 m en 2 m ÷ NAP en loopt plaatselijk door tot 0 m NAP.

Het natuurlijke landschap werd vanwege grootschalige veenontginningen vanaf de 11de eeuw omgevormd tot een veenweidegebied. Aangezien de waterhuishouding een cruciale rol speelde bij de veenontginningen, begon tegelijkertijd de aanleg van het stelsel van (zee)dijken ter bescherming van het nieuwe bouw- en akkerland. Later, in de 17de en 18de eeuw, volgden de droogmakerijen waarbij grote watergebieden in Noord-Holland werden ingepolderd.

3.2 Historie algemeen

De vroegste sporen van menselijke bewoning of activiteiten binnen het gemeentelijk gebied van Amsterdam gaan dankzij recente vondsten in de Noord/Zuidlijn bouwputten op het Damrak en Rokin terug tot het late Neolithicum (ca. 2.400 v. Chr.). Ook rond de stad, op vooral de hoger gelegen strandwallen, zijn dergelijke oude vindplaatsen.

De oudste stedelijke bewoningssporen, voor zover nu archeologisch bekend, beginnen in de 12de eeuw en zijn teruggevonden aan de Nieuwendijk / Kalverstraat en de Warmoesstraat/Nes. Met de aanleg van de (Nieuwezijds en Oudezijds) burgwallen in de 14de eeuw startte het proces van stadsvorming. De stad had eerst een aarden omwalling als verdedigingswerk die in het laatste kwart van de 15de eeuw werd vervangen door een stenen stadsmuur. De laatmiddeleeuwse stad was omsloten door de huidige Singel aan de westkant en de Geldersekafe en Kloveniersburgwal aan de oostkant. In de periode 1585-1663 groeide de stad explosief door vier stadsuitbreidingen. Ten tijde van de Eerste Uitleg (1585-1586) verplaatste de stadsrand zich naar de huidige Herengracht en de Oudeschans. Bij de Tweede Uitleg (1592-1596) kwamen er vier nieuwe woon- en werkeilanden (Marken, Uilenburg, Rapenburg en Vlooienburg) aan de oostkant van de stad. In 1613 ontstond met de Derde Uitleg aan de westzijde van de stad de woon- en werkbuurt de Jordaan en het eerste deel van de grachtengordel tot aan de Leidsegracht. De vroeg 17de-eeuwse stad werd beschermd door een aarden wal met 11 bolwerken ontworpen naar de nieuwste fortificatieplannen uit Italië. Met de Vierde Uitleg van 1663 werd in de Gouden Eeuw het halfcirkelvormige stadsplan van Amsterdam voltooid. De nieuwe bakstenen stadswal kreeg in totaal 26 bolwerken en had een gracht in het tracé van de huidige Singelgracht. Het oostelijk deel van de grachtengordel werd aangelegd over de Amstel en aan het IJ kwamen de drie oostelijke haveneilanden Kattenburg, Wittenburg, Oostenburg.

De eerste woonwijken buiten de Singelgracht ontstonden naar aanleiding van het uitbreidingsplan Kalff in 1877, gevolgd door een tweede ring na annexatie van grote delen van de gemeenten Nieuwer-Amstel en Sloten in 1896. De 20ste-eeuwse groei van de stad valt uiteen in vier fasen; bebouwing van de Baarsjes, Zuid en Oost in de jaren twintig en dertig, het door nieuwbouw aaneengroeien van voormalige dijkdorpen in Amsterdam Noord, de wederopbouw wijken aan de westzijde van de stad (de Westelijke Tuinsteden) en de bebouwing van de voormalige Bijlmermeer in de jaren zestig en zeventig. Met IJburg borduurt de stad begin 21ste eeuw weer voort op het concept van vier eeuwen tevoren, het creëren van stedelijk areaal in en aan het IJ.

3.3 Historisch-topografische inventarisatie van het plangebied

Het plangebied is gelegen in de voormalige Stadspolder, tussen de Kostverlorenvaart en de Overtoom. Tegenwoordig is het onderdeel van de Helmersbuurt in stadsdeel West. Voor de historisch-topografische analyse van het plangebied zijn verschillende cartografische bronnen gebruikt, waaronder de kaart van Mol uit 1770), de Topografisch Militaire Kaart uit 1854, en de kaarten van Van der Stok uit 1881, van Scheltema uit 1900 en de kaart van Publieke Werken uit 1929.

3.3.1 Ontginningen en de Stadspolder

Het veengebied aan weerszijden van de Amstel vormde tot de 13de eeuw een bestuurlijke eenheid: het Amstelland. Daarna volgde opsplitsing in de ambachtsheerlijkheden Ouder-Amstel en Nieuwer-Amstel. De Stadspolder viel binnen het rechtsgebied Nieuwer-Amstel. Amsterdam maakte hier oorspronkelijk ook deel van uit, maar werd tegen het midden van de 14de eeuw juridisch zelfstandig.⁵

Al eerder, in de 11de of 12de eeuw, was de ontginning van het Amstelland begonnen. Om het veen te ontwateren werden haaks op bestaande waterlopen reeksen van evenwijdige sloten gegraven. Aan de kopse kant verrezen boerderijen op huisterpen en ontstond de voor het veenlandschap typerende lintbebouwing. Als gevolg van de ontwatering van het veen daalde het maaiveld en werd de grond natter. Omdat daarmee ook de kans op overstromingen toenam, werden ter bescherming achter- en zijkadens aangelegd. Ondanks deze maatregelen zette de vernatting van de percelen door.⁶ Daarom werden nieuwe stroken veen in cultuur gebracht, waarbij vaak ook de bewoning opschoof. De achterkade werd dan als secundaire ontginningsas in gebruik genomen.⁷ Het landschap dat hiermee ontstond is goed te zien op historische kaarten (afb. 2).

2 Het plangebied (rood omlijnd) op de Topografisch Militaire Kaart uit 1854

⁵ Gawronski 2012, 28

⁶ Borger 1987, 16-17

⁷ Stol 1993, 29

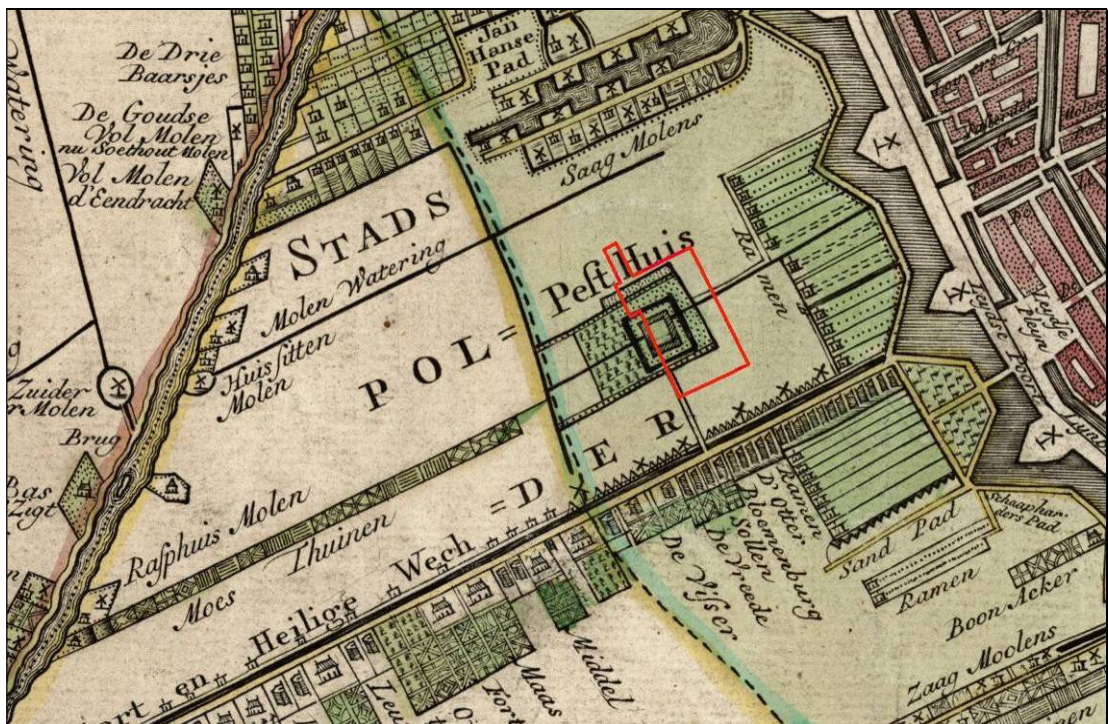
Voor de Stadspolder werden de kavels vanuit de Amstel tot de Kostverlorenvaart gegraven. Deze verkaveling stond haaks ten opzichte van de weren aan de westzijde van de Kostverlorenvaart, waar de Slotense oriëntatie werd gevolgd. Het patroon is nog steeds terug te zien in de plattegrond van de Bellamybuurt. Daar volgen de parallelle, oost-west georiënteerde Wenslauer-, Bellamy-, en Jan Hanzenstraat het patroon van de middeleeuwse verkaveling.

3.3.2 Warmoezerijen en nijverheid

In de 17de eeuw behoorde de Stadspolder nog tot het buitengebied van Amsterdam. Met de sterke groei van welvaart die eeuw steeg in de stad de vraag naar groente, met als gevolg dat de directe omgeving van Amsterdam van groot belang werd voor de groentevervoering.⁸ Ten westen van het plangebied zien we “Moes Thuinen” tussen de stadsgrens en de Kostverlorenvaart (afb. 3).

Naast groenteteelt kwam in dit gebied vanaf de 17de eeuw ook nijverheid op. Langs de Kostverlorenvaart ontstonden kleine scheepswerven voor de reparatie van schuiten. Vanwege de aanvoer van water en de mogelijkheid om afval te lozen was een locatie aan de Overtoomse- of Kostverlorenvaart ook gunstig voor vervuilende industrie. Er werden looierijen, lijmerijen en sterkwaterstokerijen gevestigd.⁹

Een andere kenmerkende nijverheid in de buitengebieden van Amsterdam was de houtzagerij. Aanvankelijk gebeurde dit met de hand, maar vanaf het begin van de 17de eeuw werden hiervoor steeds meer molens ingezet. In 1630 werd de houtzagercompagnie opgericht om de stad te voorzien van de benodigde, grote hoeveelheden hout. De compagnie kreeg gunstig gelegen terreinen toegewezen, vooral in het westelijke buitengebied vanwege de goede windvang en waterwegen die geschikt waren voor houttransport. Ten noorden van het plangebied lag het zogenaamde Kwakerseiland, waar in 1661 erven werden uitgegeven voor de bouw van “Saag Molens” (afb. 3).

3 Het plangebied (rood omlijnd) op de kaart van Mol uit 1770

⁸ Schmall 1987, 41

⁹ Nierop 1931, 103. Sterkwaterstokerijen behoren tot de vroegste chemische industrie. Het geproduceerde sterkwater (salpeterzuur) werd gebruikt door onder meer hoedenmakers, goudsmeden en boekbinders

3.3.3 Het Pesthuis

Tot eind 17de eeuw kwamen in Amsterdam geregeld pestepidemieën voor. In de middeleeuwen waren aan verschillende ziekenhuizen in de stad pesthuizen verbonden: het Heilige Geestgasthuis in de Kalverstraat, het St. Pietersgasthuis in de Nes en het Lieve Vrouwegasthuis aan de Nieuwendijk. Na de alteratie van 1578 werden het St. Pieters- en het Lieve Vrouwegasthuis ondergebracht in de voormalige kloosters der Oude en Nieuwe Nonnen, het latere Binnengasthuis aan de Oude Turfmarkt, en werd daar een pesthuis met 70 bedden ingericht, door een sloot van de overige gebouwen gescheiden.¹⁰ Omdat dit bij een epidemie echter ook veel te klein was en bovendien een pesthuis buiten de stad verstandiger leek werd in 1630-1635 het Buitengasthuis gebouwd: het Pesthuis ten noorden van de Overtoomsevaart. Het grote vierkante gebouw had een ruime binnenplaats en bood plaats aan 340 patiënten. Het gebouw werd omgeven door een gracht en ruime tuin en stond met de Pestslot in verbinding met de Buitensingel voor het transport per boot van zieken. Na het verdwijnen van de pestepidemieën bleef het gebouw in de 18de en 19de eeuw als ziekenhuis of Buiten Gasthuis en als krankzinnigengesticht of Dolhuis in gebruik en, na 1905, als Hulp voor Onbehuisden (afb. 4).

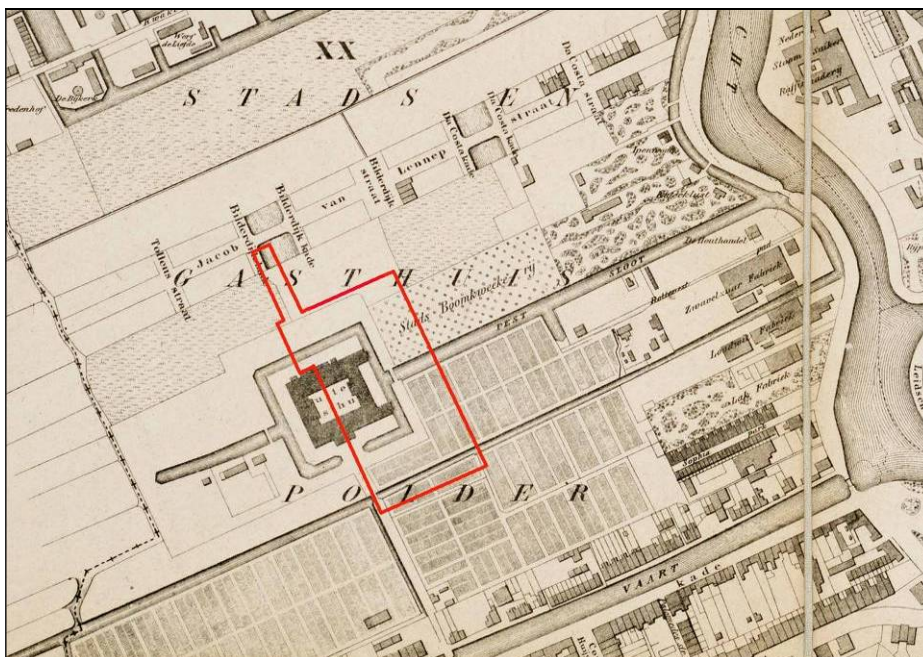

4 De binnenplaats van het Pesthuis, in gebruik bij Hulp voor Onbehuisden, in juni 1932 (foto SAA),

3.3.4 Verstedelijking en het Wilhelmina Gasthuis

De goedkeuring van het stedelijke ontwikkelingsplan van ingenieur Kalff in 1877 vormde het startschot voor een omvangrijke uitbreiding van Amsterdam, waarbij het polderlandschap met bedrijven in de directe omgeving van de stad ingrijpend veranderde. Na demping van de sloten,

¹⁰ Brugmans 1929, 17

5 Het plangebied (rood omlijnd) op de kaart van Van der Stok uit 1881

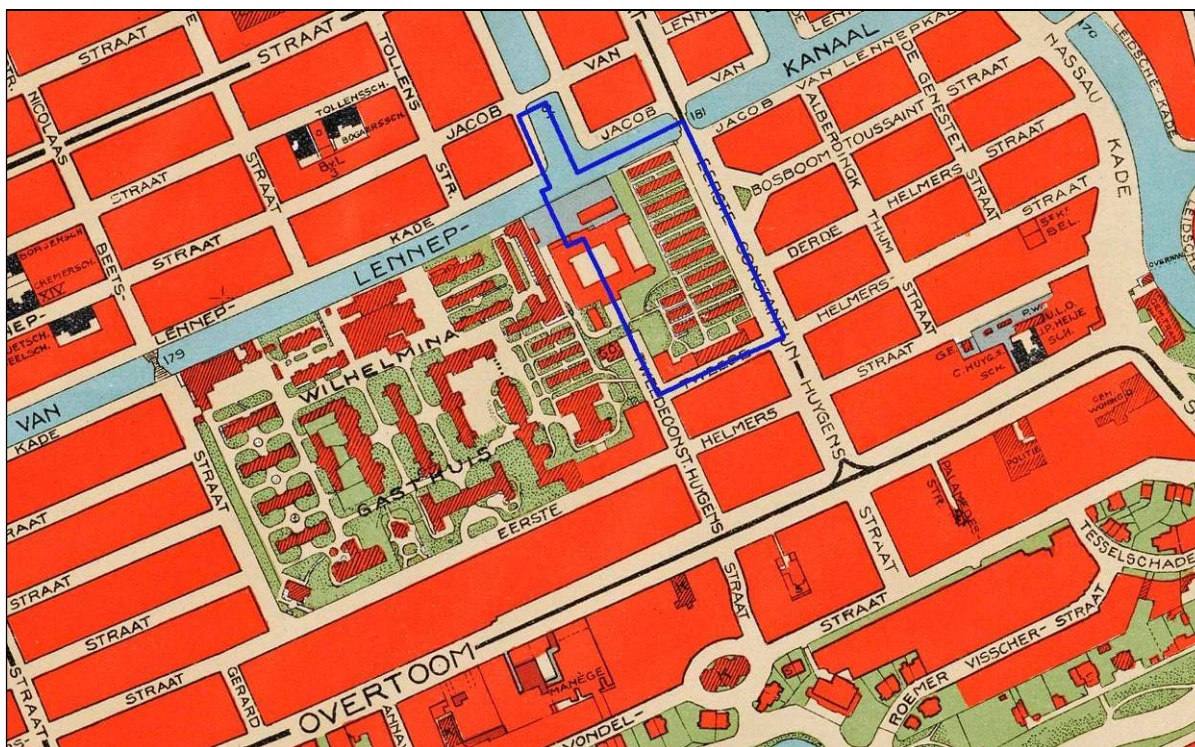
werden terreinen door ophoging bouwrijp gemaakt en werden er hoge woonblokken gebouwd, doorsneden door nieuwe wegen. Om de bouw snel uit te kunnen voeren werd in het ontwerp voor een groot deel het oude verkavelingspatroon gevolgd. Reeds in 1878 werd begonnen met de aanleg van de Jacob van Lennepstraat en de diverse dwarsstraten, waaronder de Bilderdijkstraat (afb. 5), later langs de oostzijde van het plangebied doorgetrokken als Eerste Constantijn Huygensstraat. De Bilderdijkgracht, iets westelijker begonnen, zou na de sloop van het Buiten Gasthuis/Pesthuis, naar het zuiden doorlopen tot de Overtoomsevaart en het hele gebied zou met huizenblokken worden bebouwd. In 1886 echter besloot de gemeenteraad op een 6 ha groot terrein ten westen van het Buiten Gasthuis een nieuw uit verschillende paviljoens bestaand ziekenhuis te bouwen dat groot

6 Het plangebied (rood omlijnd) op de kaart van Scheltema uit 1900

genoeg was om alle vormen van ziekenverpleging plus universitair onderwijs onder te brengen. In 1891 legde Prinses Wilhelmina de eerste steen voor het nieuwe Wilhelmina Gasthuis (afb. 6).¹¹ In 1893 werden de patiënten uit het oude ziekenhuis naar het Wilhelmina Gasthuis overgebracht. In 1900 werd besloten het lege gebouw te slopen en op de kaart van Scheltema uit dat jaar komt het gebouw niet meer voor en is de Pestsloot de Bosboom Toussaintstraat (afb. 6). Het gebouw is echter blijven staan en was van 1905 tot de sloop in 1931-1937 (ten behoeve van de chirurgische kliniek van het Wilhelmina Gasthuis) in gebruik als vestiging van Hulp voor Onbehuisden (afb. 4).¹²

Oostelijk van het Pesthuis werden rond 1920 houten barakken gebouwd voor het Wilhelmina Gasthuis (afb. 6, 7). In 1959 kon het Wilhelmina Gasthuis een academisch ziekenhuis worden en in 1960-1965 maakten de barakken na 40 jaar plaats voor het Swammerdaminstituut van de UvA met o.a. het Psychologisch- en het Histologisch laboratorium en een grote collegezaal.

6 Het plangebied (blauw omlijnd) op de kaart van Publieke Werken uit 1929

In 1981-1985 zijn het Binnengasthuis, het Wilhelmina Gasthuis en de instituten van de medische faculteit van de UvA opgegaan in het nieuwe Academisch Medisch Centrum in Amsterdam Zuidoost. Voor het Swammerdaminstituut kon niet, zoals voor een aantal andere gebouwen op het WG terrein, een nieuwe functie gevonden worden zodat het in 2004 is gesloopt. Het huidige nieuwbouwcomplex "Furore" bestaat uit een aantal aparte gebouwen, met verschillende functies als koop- en huurwoningen en een psychiatrisch ziekenhuis, boven een tweelaagse ondergrondse parkeergarage, waarvan de inrit zich in het verlengde van de Bosboom Toussaintstraat bevindt, in de voormalige Pestsloot (afb. 5, 8).¹³

¹¹ Knap 1966, 117

¹² Veerkamp 1999, 315; Kruizinga 2001, 847

¹³ www.costabuurt.nl/jan_swammerdam_instituut.htm

7 Het plangebied vanuit het noorden met de begin jaren '20 gebouwde barakken van het Wilhelmina Gasthuis aan de Eerste Constantijn Huygensstraat, links. Rechts staat nog het voormalige Pesthuis (foto ca 1925, SAA)

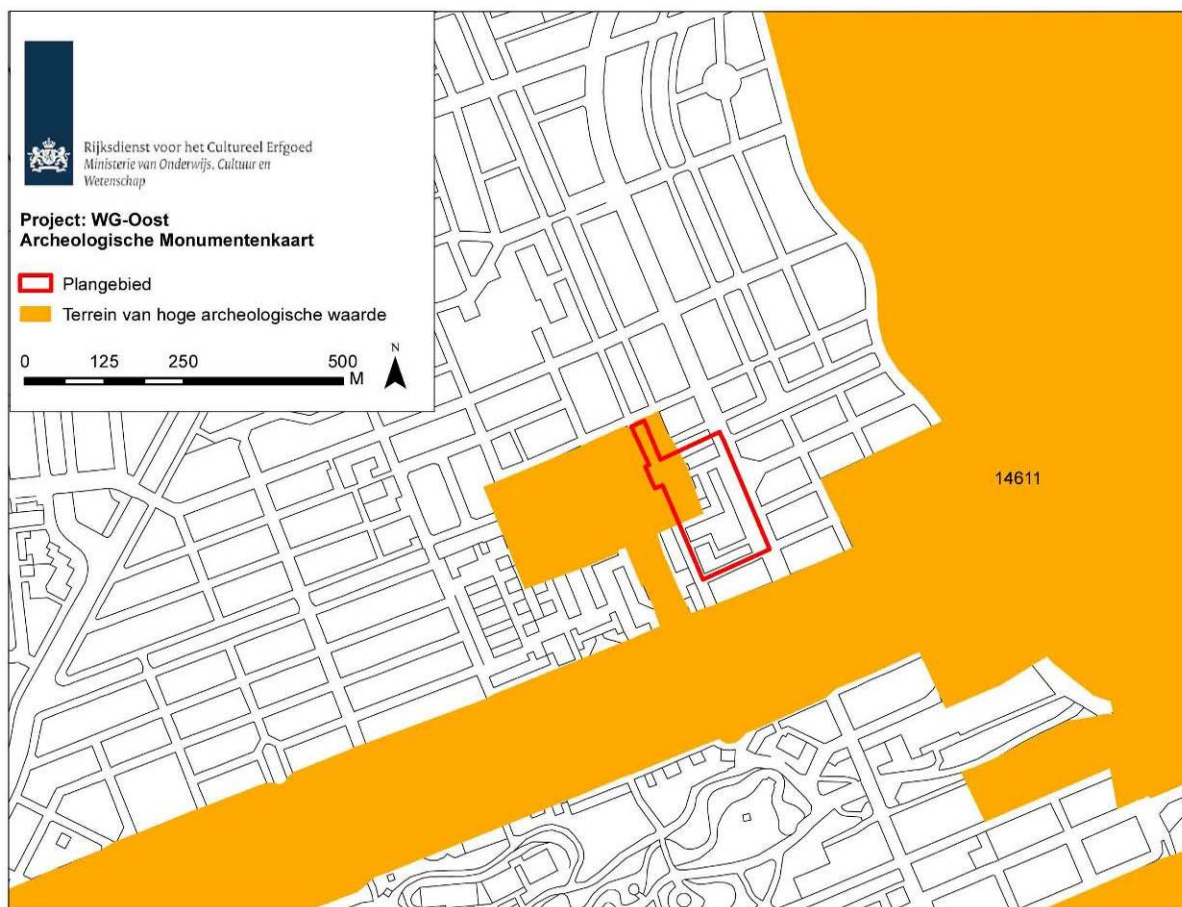

8 De Pestsloot naar de oostzijde van het Pesthuis (links, tekening Gerrit Lamberts 1818, SAA) met het beeld De Razernij of de Dolhuisvrouw van Artus Quellinus (rechts, nu Rijksmuseum) boven de ingang van de duiker die onder het gebouw doorliep. Ter plaatse van de sloot bevindt zich nu de inrit van de parkeerkelder van het huidige gebouw Furore, genoemd naar dit beeld

3.4 Archeologische inventarisatie van het plangebied

3.4.1 Archeologische Monumentenkaart en Cultuurhistorische Waardenkaart

Binnen het plangebied is volgens de Archeologische Monumentenkaart (AMK) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geen wettelijk beschermd archeologisch monument aangewezen en het gebied ligt maar gedeeltelijk¹⁴ in een terrein van archeologische waarde (afb. 9). Het verwachtingsbeeld van de AMK is algemeen van aard en dient in het kader van specifieke planvorming ten aanzien van bouw en ruimtelijke ontwikkeling nader te worden uitgewerkt. Een inhoudelijke en ruimtelijke specificatie van de archeologische verwachtingen volgt uit de historisch-topografische analyse hierboven.

9 Het plangebied WG-Oost en omgeving op de AMK (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, juli 2010). De Cultuurhistorische Waardenkaart van de Provincie Noord-Holland komt overeen met het AMK-kaartbeeld

3.4.2 Vindplaatsen in de omgeving van het plangebied

In het plangebied is tot op heden eenmaal archeologisch veldonderzoek uitgevoerd. In de omgeving zijn twee archeologische vindplaatsen bekend, onder meer direct grenzend aan het plangebied (afb. 10). De vondsten en structuren die op deze vindplaatsen werden gedocumenteerd zijn een graadmeter voor het archeologisch potentieel van het plangebied. Hieronder worden ze kort besproken.

¹⁴ De weergegeven waarderingszone, waarin de noord-west punt van het plangebied valt, betreft het hele terrein van het Pesthuis, inclusief omringende tuinen. De zone is te ver naar het noorden weergegeven: de noord- en zuidgrens van het terrein vallen binnen de noord- en zuidgrens van het plangebied.

Wilhelmina Gasthuisterrein (WG)

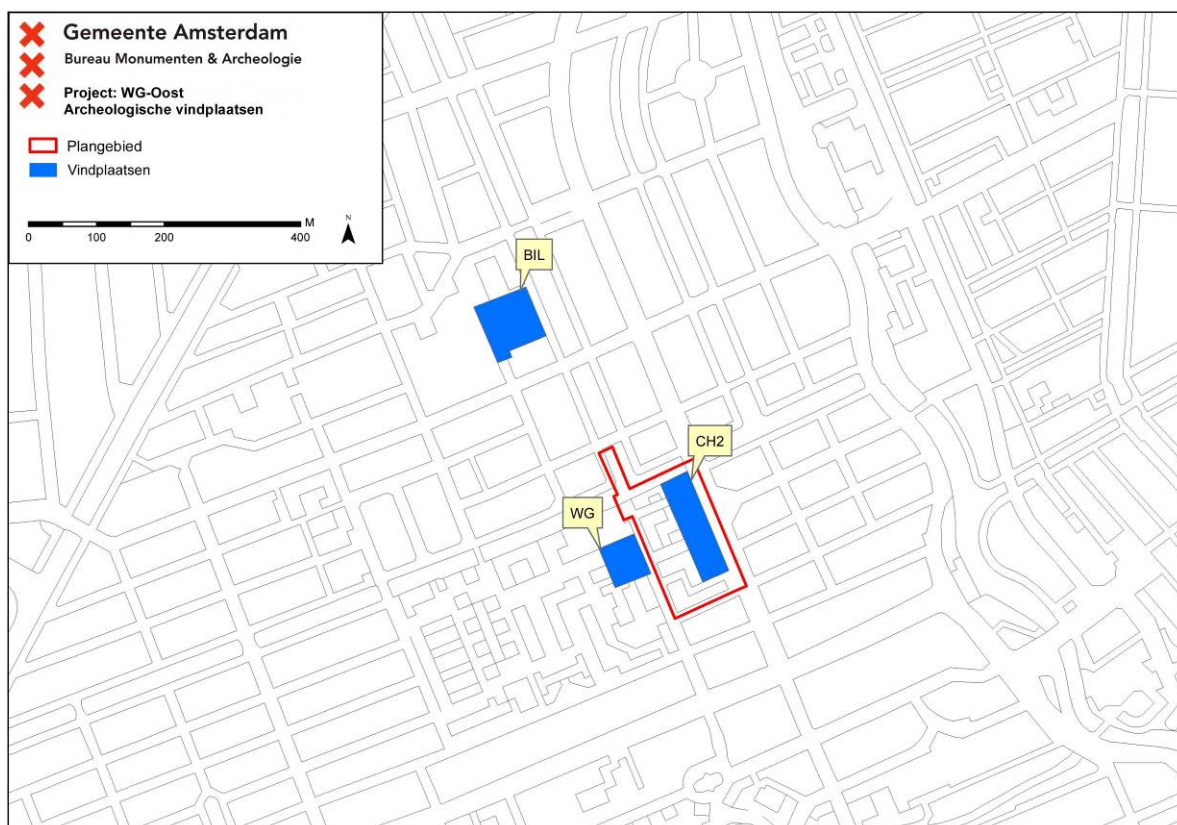
Op deze plek aan de Constantijn Huygensstraat is een archeologisch onderzoek uitgevoerd, naar de mogelijke resten van het Pesthuis dat hier van 1630 tot 1931 stond. Het terrein was met een stevige kleilaag bouwrijp gemaakt. Rondom het Pesthuis lag een ringgracht die rond 1900 was volgestort met afval en bouwpuin. Van het gebouw zelf was door zeer grondige sloop slechts een deel van de fundering bewaard gebleven.¹⁵

Eerste Constantijn Huygensstraat (CH2)

Op basis van de resultaten van opgraving WG kon worden bepaald waar de sloot lag die de ringgracht rondom het Pesthuis van water voorzag. In 2005 werd deze sloot, inclusief een beschoeiing van grenen planken tijdens een waarneming bij een bouwkundige ontgraving gedocumenteerd. De gracht was opgevuld met klei, aardewerk en puin.¹⁶

Bilderdijkkade 50-56 en 456-458 (BIL)

Vanwege de mogelijke aanwezigheid van zaagmolens gold voor dit gebied een hoge archeologische verwachting. Een onderzoek van BMA in 2006 wees uit dat de overblijfselen verstoord waren en slechts in fragmentarische staat bewaard. De molen 'Vriendschap' lag verder naar het oosten dan verwacht, net buiten het plangebied, en molen 'Jonge Frederik' mogelijk meer naar het westen, op een plek waar door vervuiling niet opgegraven kon worden. De projectie van 19de-eeuwse kaarten op de huidige topografie is door de opgravingsresultaten bijgesteld waardoor toekomstige archeologische verwachtingen nauwkeuriger kunnen worden vastgesteld.¹⁷

10 Relevante archeologische vindplaatsen binnen en in de omgeving van het plangebied

¹⁵ Veerkamp 2000, 311-312

¹⁶ Gawronski 2006, 28

¹⁷ Gawronski 2007, 13

3.4.3 Bodemopbouw

De huidige maaiveldhoogte binnen het plangebied varieert van ca. 0,6 - 0,9 m + NAP. Het oorspronkelijke polderpeil bevond zich in de Stadspolder op ca. 2 m ÷ NAP.¹⁸ Nu zal dit dieper liggen door verdrinking door de zware zandlaag waarmee het terrein aan het einde van de 19de en in de 20ste eeuw is opgehoogd. Op basis hiervan kan er vanuit worden gegaan dat eventuele archeologische sporen of vondsten uit de ontginningsperiode op een diepte van minstens 3 m onder het huidige maaiveld liggen. Resten van het Pesthuis kunnen al vanaf 1 m het onder het huidige maaiveld worden aangetroffen.

3.5 Conclusie: verwachtingsmodel

Op basis van bovenstaande inventarisatie zijn binnen het plangebied WG-Oost materiële overblijfselen te verwachten die samenhangen met middeleeuwse ontginningen en verkaveling, en het daarop volgende gebruik als veenweidegebied evenals overblijfselen van het 17de-eeuwse Pesthuis met omringende tuin en sloot tot de eind 19de-eeuwse en 20ste-eeuwse ziekenhuisbouw. Met betrekking tot deze geschiedenis zijn archeologische resten als ontginningsloten en losse vondsten te verwachten. Deze vertonen in de regel een wijde verspreiding en hebben een lage trefkans. Daarnaast zijn resten van het Pesthuis te verwachten als funderingen, muurwerk en kelders. Deze vertonen een dichte verspreiding en hebben een hoge trefkans. Ten aanzien van de archeologische kwaliteit van de ondergrond van het plangebied moet worden opgemerkt dat ter plaatse van 20ste-eeuwse bebouwing eventuele archeologische sporen kunnen zijn aangetast.

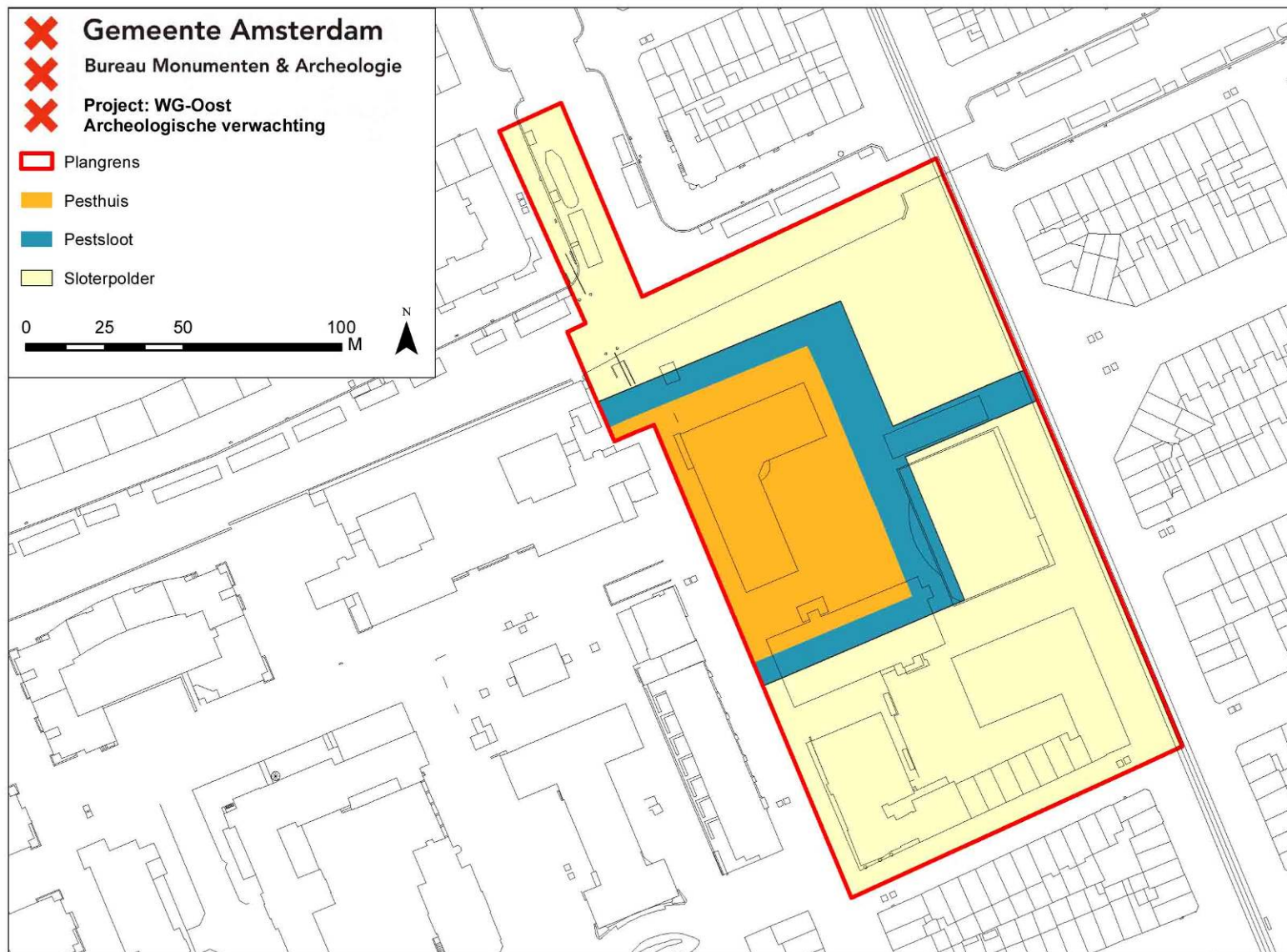
¹⁸ Dienst der Publieke Werken 1967, 290-294

4 Archeologische verwachtingskaart

Op basis van de historisch-topografische inventarisatie (hoofdstuk 3) zijn binnen het plangebied WG-Oost materiële overblijfselen te verwachten die samenhangen met ontginningen, gebruik als veenweidegebieden en als terrein van het voormalige Pesthuis. Dit leidt tot een verwachtingskaart van archeologische materiële neerslag voor het plangebied.

Het plangebied telt drie verwachtingszones:

- **A. Pesthuis**
Archeologische verwachting: hoog
Betreft het Pesthuis. Hier kunnen archeologische sporen voorkomen als resten van funderingen muurwerk en kelders. Dergelijke overblijfselen hebben een sterke samenhang en een dichte verspreiding. Bovendien is dit deel van het plangebied slechts deels verstoord door de bebouwing in de 20ste eeuw. De archeologische verwachting is daarom hoog.
- **B. Pestsloot**
Archeologische verwachting: geen
Betreft de sloot naar en rond het Pesthuis. Deze is gevuld met in het water gevallen voorwerpen en gedumpt afval van de 17de tot de 19de eeuw. In dit geval is de vulling van de sloot grotendeels of geheel verstoord en verdwenen door de bebouwing in de 20ste eeuw. De archeologische verwachting is daarom negatief.
- **C. Stadspolder**
Archeologische verwachting: geen
Betreft het gehele plangebied. Hier kunnen archeologische sporen voorkomen die verband houden met de ontginningen, het gebruik van het land als veenweidegebied en met nijverheid in de omgeving van het plangebied. Dergelijke overblijfselen hebben weinig tot geen samenhang en een wijde verspreiding. Bovendien zijn grote delen verstoord door de bebouwing in de 20ste eeuw. De archeologische verwachting is daarom negatief.

5 Archeologische beleidskaart

De archeologische beleidskaart is bedoeld als een ruimtelijk schema van de maatregelen die nodig zijn voor de zorg voor het archeologische erfgoed binnen bepaalde zones of locaties in het plangebied. De verwachting wordt gekoppeld aan de huidige toestand van het terrein en mogelijk opgetreden bodemverstoringen. Dit resulteert in een kaart met twee beleidszones.

Beleidsvariant 05

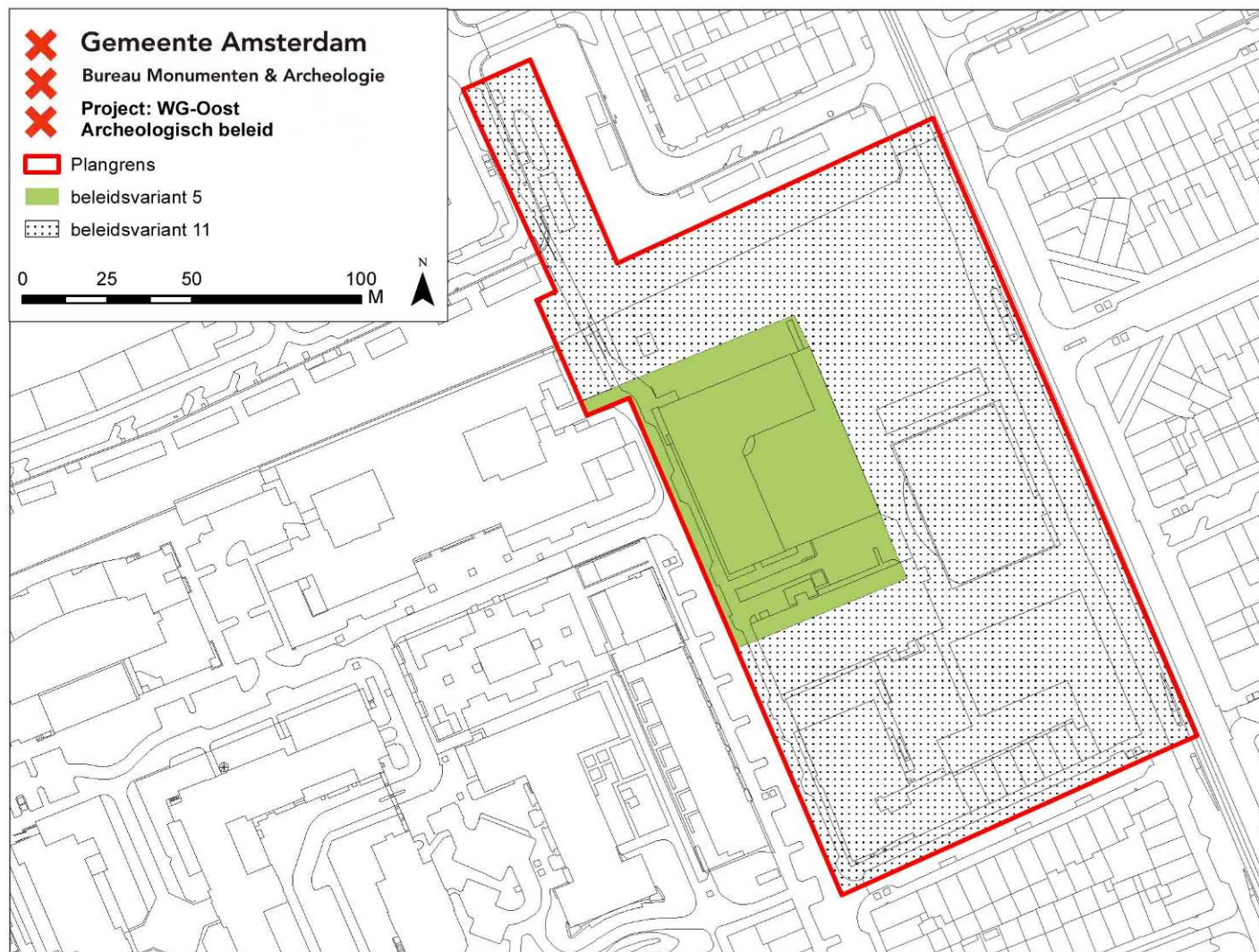
Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 500 m² of minder dan 1 m onder maaiveld.

Beleidsvariant 11

Voor deze zone geldt een negatieve verwachting vanwege de lage verwachting in combinatie met mogelijke verstoring. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt daarom bij alle bodemingrepen.

Voor het gehele plangebied geldt dat ook in geval geen archeologisch veldonderzoek vereist is en er bij bouwwerkzaamheden toch archeologische overblijfselen ouder dan vijftig jaar aangetroffen worden, deze bij BMA gemeld worden, zodat in overleg met de opdrachtgever maatregelen getroffen worden tot documentatie en berging van de vondsten.

Conclusie

Het voorliggende bureauonderzoek naar archeologische waarden is uitgevoerd voor het plangebied WG-Oost. De mogelijkheid dat in de grond aanwezige archeologische waarden worden verstoord is afhankelijk van de archeologische verwachting gecombineerd met de huidige toestand van het terrein en mogelijk opgetreden bodemverstoringen.

Aan de hand van de archeologische verwachtingen (p. 19-20) is een beleidskaart (p. 21-22) opgesteld waarin twee beleidszones wordt onderscheiden. Voor de eerste beleidszone (verwachtingszone Pesthuis) geldt een uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 500 m² of minder dan 1 m onder maaiveld. Voor de tweede beleidszone (verwachtingszones Pestsloot en Stadspolder) geldt een uitzondering van archeologisch veldonderzoek bij elke bodemingreep.

Voor het gehele plangebied geldt de wettelijke meldingsplicht. Dit houdt in dat ook in geval geen archeologisch vervolgonderzoek is vereist en toch bodemvondsten ouder dan vijftig jaar worden aangetroffen dit aan Bureau Monumenten en Archeologie gemeld wordt zodat in overleg met de opdrachtgever maatregelen getroffen worden tot documentatie en berging van de vondsten.

Bronnen

Digitale bronnen

ARCHIS: Archeologisch Informatiesysteem: <http://www.archis.nl/archisii/html/index.html>

CHW: Cultuurhistorische Waardenkaart provincie Noord-Holland: <http://chw.noord-holland.nl>

SAA: Stadsarchief Amsterdam: <http://beeldbank.amsterdam.nl>
www.costabuurt.nl/jan_swammerdam_instituut.htm

Literatuur

Borger, G.J., 'Ontgonnen, bedijkt, bebouwd. De agrarische voorgeschiedenis van het stedelijk gebied', in: Heinemeijer, W.F. en Wagenaar, M.F., *Amsterdam in kaarten. Verandering van de stad in vier eeuwen cartografie*. Ede/Antwerpen 1987, 16-19

BMA, *Ruimte voor Geschiedenis. Beleidsnota Monumenten en Archeologie Amsterdam 2005-2010*. Amsterdam 2005

Brugmans, H., 'Amsterdamsche Pesthuizen', *Amstelodamum* 16 (1929), 16-17
Dienst Publieke Werken, 'Het bouwrijpmaken van terreinen', *Ons Amsterdam* 19/10 (1967), 290-294

Gawronski, J., 'Amsterdam Varia', *Holland, Archeologische Kroniek 2005*, Hilversum 2006, 27-28

Gawronski, J., 'Amsterdam: Bilderdijkkade', *Holland. Archeologische Kroniek 2006*, Hilversum 2007, 13

Gawronski, J., 'Amsterdam: Tweede Kostverlorenkade', *Holland. Archeologische Kroniek 2006*, Hilversum 2007, 19

Gawronski, J. (red.), *Amsterdam Ceramics. A city's history and an archaeological ceramics catalogue 1175-2011*, Amsterdam 2012

Knap, H., 'Van pesthuis naar Wilhelmina Gasthuis', *Ons Amsterdam* 18 (1966), 114-120

Kruizinga, J., *Het XYZ van Amsterdam*. Amsterdam 2001

Nierop, L. van, 'Gegevens over de nijverheid van Amsterdam bijeengelezen uit de advertenties in de Amsterdamsche Courant 1667-1794, deel II 1726-1794' In: *Amstelodamum*, jaarboek 28 (1931), 103

Provincie Noord-Holland, *Leidraad Landschap en Cultuurhistorie Noord-Holland. Ontwikkelen met Ruimtelijke Kwaliteit*. Haarlem 2010

Schmall, H., 'De rand van de stad. Industriële en agrarische activiteiten', in: Heinemeijer, W.F. en Wagenaar, M.F., *Amsterdam in kaarten. Verandering van de stad in vier eeuwen cartografie*. Ede/Antwerpen 1987, 40-43

Stol, T., *Wassend water, dalend land. Geschiedenis van Nederland en het water*. Utrecht/Antwerpen 1993

Veerkamp J., 'Het pesthuis bij de Overtoomse Vaart', *Ons Amsterdam* 51 (1999), 314-318

Veerkamp, J., 'Wilhelmina Gasthuisterrein', *Holland. Archeologische Kroniek 1999*. Hilversum, 2000, 311-312

Appendix: Beleidsvarianten, stroomschema

Het archeologisch beleid wordt als maatwerk voor een bepaald plangebied in Amsterdam vastgesteld aan de hand van elf varianten, die een afweging bieden op basis van de aard van de verwachting in combinatie met de specifieke (oppervlakte/diepte) bodemingreep.

- 1: Gebieden met bekende archeologische waarden. Aangezien hier met zekerheid archeologische overblijfselen aanwezig zijn, is bij elke bodemingreep ongeacht het oppervlak of de diepte archeologisch onderzoek noodzakelijk.
- 2: Bebouwde gebieden met een hoge archeologische verwachting binnen het historische centrum van Amsterdam (tot en met de Vierde Uitleg: binnen de Singelgracht). Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 50 m² of minder dan 0,5 m onder maaiveld.
- 3: Gebieden met een hoge archeologische verwachting langs nog aanwezige historisch infrastructurele assen / in een historische woonkern buiten het historische centrum van Amsterdam. Deze gebieden zijn onbebouwd of de bebouwing dateert van vóór de 19de eeuw. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 100 m² of minder dan 0,5 m onder maaiveld.
- 4: Bebouwde gebieden met een hoge archeologische verwachting langs nog in het landschap zichtbare historisch infrastructurele assen / in historische woonkern buiten het historische centrum van Amsterdam. De bebouwing dateert uit het einde van de 19de eeuw. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 100 m² of ondieper dan de 19de en 20ste eeuwse ophogingen.
- 5: Bebouwde gebieden met een hoge archeologische verwachting langs voormalige (overbouwde of opgehoogde) historisch infrastructurele assen / in een historische woonkern buiten het historische centrum van Amsterdam. De bebouwing of ophoging dateert uit de 20ste eeuw. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 500 m² of ondieper dan de 20ste eeuwse ophogingen.
- 6: Onbebouwde gebieden met een lage archeologische verwachting in de landelijke periferie van Amsterdam. Hier liggen archeologische vondsten dicht aan het oppervlak, zodat relevante archeologische lagen kunnen zijn opgenomen in de bouwvoor. De bouwvoor heeft gemiddeld een diepte van 0,3 – 0,5 m waaronder een eerste sporenvlaak zichtbaar wordt. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² of minder dan 0,5 m onder maaiveld.
- 7: Bebouwde gebieden met een lage archeologische verwachting binnen het historische centrum van Amsterdam (tot en met de Vierde Uitleg: binnen de Singelgracht). De bebouwing dateert uit het einde van de 19de en de 20ste eeuw. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij bodemingrepen kleiner dan 10.000 m² of ondieper dan de 19de en 20ste eeuwse ophogingen.
- 8: Terreinen met een hoge archeologische verwachting die als vaarweg in gebruik zijn binnen het historische centrum van Amsterdam (tot en met de Vierde Uitleg: binnen de Singelgracht). Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij ingrepen in de waterbodem kleiner dan 500 m².
- 9: Gebieden met een lage archeologische verwachting die als vaarweg in gebruik zijn of waren binnen en buiten het historische centrum van Amsterdam. Uitzondering van

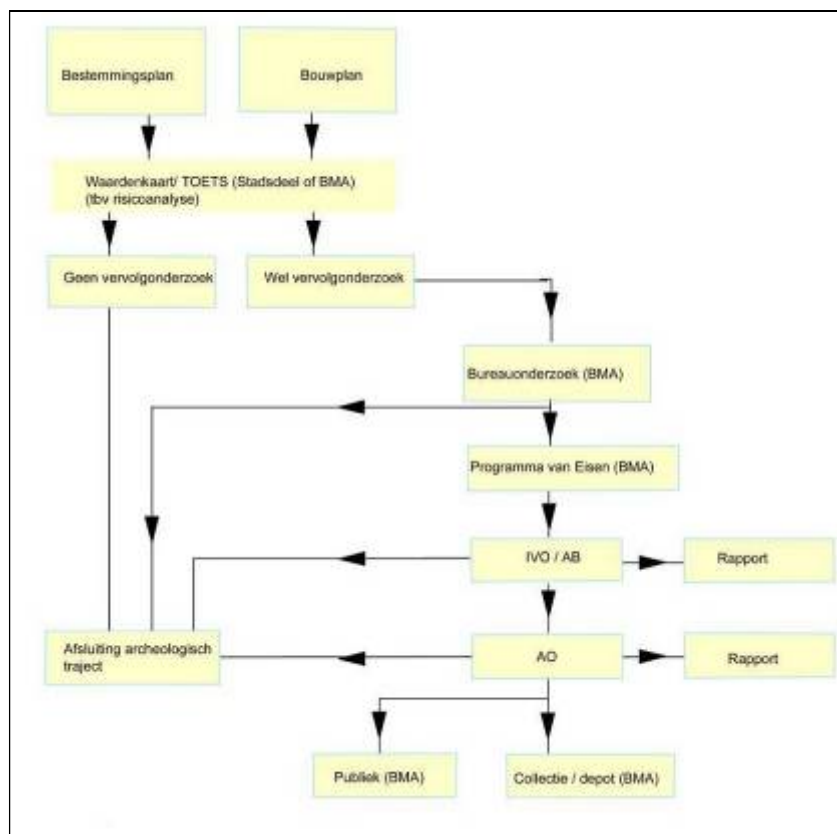
archeologisch veldonderzoek geldt bij ingrepen in de (voormalige) waterbodem binnen het historisch centrum kleiner dan 2.500 m² en buiten het historisch centrum kleiner dan 10.000 m².

- 10: Gebieden met een lage archeologische verwachting die onder water liggen, of die onder water gelegen hebben en ingepolderd zijn of opgespoten zijn. Uitzondering van archeologisch veldonderzoek geldt bij ingrepen kleiner dan 10.000 m² of in de oorspronkelijke waterbodem of in het oorspronkelijke maaiveld.

- 11: Gebieden zonder archeologische overblijfselen omdat hier al archeologisch onderzoek of grootschalig grondverzet heeft plaatsgevonden voor bijv. zware funderingen, kelders, tunnels e.d. en gebieden in de voormalige landelijke periferie van Amsterdam buiten de Singelgracht met een lage archeologische verwachting die bovendien opgehoogd, onderheid en bebouwd zijn aan het einde van de 19de en in de 20ste eeuw. Hier geldt een vrijstelling van archeologisch onderzoek.

Gebieden waar al archeologisch onderzoek heeft plaatsgevonden zijn wel indirect van belang voor archeologische planning omdat ze aanwijzingen geven voor de eventuele aanwezigheid van archeologische resten in omliggende gebieden.

Voor de beleidsvarianten, 4, 5 en 7 tot en met 10 geldt dat het dieptecriterium op de uiteindelijke beleidskaart nader wordt gespecificeerd.

Stroomschema archeologie BMA

Colofon

Archeologisch Bureauonderzoek 12-101

Voor akkoord controle proces en waardestelling:

Hoofd afdeling Archeologie BMA
Prof. dr. J.H.G. Gawronski

Datum: 01-10-2012
Status: concept
Redactie: prof. dr. J.H.G. Gawronski
Tekst: dr. H. Euwe
Cartografie: drs. J. van den Dijssel

© Bureau Monumenten & Archeologie, Gemeente Amsterdam, 2012
Postbus 10718, 1001 ES Amsterdam, 020-2514900

Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op enigerlei andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van BMA. BMA aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.